

др Светислав Таборши, доцент
Правног факултета у Београду

UDK — 349.2

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ПРАВА НА РАД У СОЦИЈАЛИЗМУ

1. Право на рад није ново економско право које уводи социјалистичко друштво након успешно оствареног револуционарног преображаја, већ право које срећемо и у највишим правним актима савременог грађанског друштва. У том смислу оно данас представља елемената већ освојеног круга и обавеза којим се штити достојанство човека — бар у колико је реч о развијеним друштвима.¹⁾ У низу земаља у развоју се ово право још налази на списку програмских циљева радништва, јер ове земље немају објективне могућности да обезбеде његово уживање свим за рад способним члановима, те би његово усвајање, за сада, имало претежно декларативан карактер.

Чињеница да се право на рад успоставља и у капиталистичком и у социјалистичком друштву показује, пре свега, њихову технолошку сличност, а тешко да може да поткрепи тезу о њиховој битној различитости на овом плану, или новом квалитету социјалистичког друштва, упркос разликама у конкретном домашају законске регулативе у овој материји, или стварног уживања овог права. Наиме, сматрамо да је идеја о праву на рад потекла из друштвено-економског реалитета отуђеног рада и да она у радикалном облику тежи превазилажењу његових граница кроз асоцијацију слободних произвођача. Такву експлицитну форму право на рад, међутим, није добило, већ је афирмисано у једном нерадикалном облику који је прилагођен савременом индустријском друштву. Оно што чини право на рад нерадикалним, јесте само поимање рада: ово право се и у социјалистичком и у капиталистичком друштву односи на обавезу заједнице да својим члановима обезбеди довољан број радних места, али таквих радних места која и даље леже у аналитичкој равни отуђеног или размрвљеног рада.

¹⁾ Право на рад је формулисано у уставу СФРЈ ст. 159, и слобода рада у чл. 160.

Услед ове околности, право на рад је подједнако прихватљиво у сваком друштву у којем постоје технолошке предпоставке за остварење довољног броја радних места; оно не предпоставља никакве промене у међусобним односима послодаваца и послопримаца, већ само друштву обезбеђује *iustus titulus* за вођење активне политике запошљавања. Право на рад постаје део концепта *Welfare state*, а не револуцијом извојеваног права. Стога дефинисање права на рад у негативном облику не стоји у вези са Марксовим идејом о ослобађању рада, па чак ни са идејом владавине рада, већ је оно негација либералистичке идеје о слободној конкуренцији свих производних фактора, која резултира у постојању релативно сувишног (радничког) становништва. У оваквом контексту, право на рад, заједно се другим социјалним правима, проистиче из функционалистичког поимања класног сукоба и заузима, једно од централних места у социјал-демократским програмима; почива на идеји класне солидарности и треба да обезбеди стабилност унутрашњих класних односа. Досадашњи облик права на рад у капитализму дакле, показује формалну сличност са аутентичним марксистичким поимањем права радника да приступи средствима друштвене репродукције. Испод ове сличности крије се дубока суштина разлика: право на рад представља забрану злоупотребе права својине, коју капиталистичка класа намеће својим члановима; аутентично марксистичко схватање предпоставља негацију свих институционалних ограничења за слободно спајање живог и минулог рада, дакле негацију сваког монопола, укључиво и монопола друштва над појединцем, масе над индивидуом.

2. Економска теорија социјализма није посветила одговарајућу пажњу праву на рад. Њени основу су: а) *ставови класика марксизма* било о будућој социјалистичкој привреди, било негативни ставови о кризном карактеру капиталистичке привреде, беспослици и различитим типовима незапослености, а нарочито структурној, б) *емпиричка искуства социјалистичких земаља* у којима се питање релативно сувишног становништва до сада решавало путем њиховог запошљавања у делатностима у којима је гранични допринос био испод просечног, али ипак позитиван, што је данас довело до привидне несташице радне снаге, упркос њеној ниској просечној производности, и ц) *нормативни садржај*, углавном реципиран из политичких опредељења или регулативе, нарочито правне, створио је економској науци мета — предмет: она не проучава непосредно сам однос производње, него његов идеотип — нормативни израз; пошто се у мета — предмету не појављују сукоби око домањаја права на рад, тај проблем не постоји, јер је понуђено решење задовољавајуће за економски модел.

Наша економска мисао је право на рад занемаривала у уверењу да ће његовим уношењем у модел социјалистичких производних односа преконачити оне јасне, мада неизречене границе које деле економију од права. Уместо тежње ка синтези сазнања о економском процесу у којем се огледа кретање запослености, као и истраживања суштине детерминана-

та његовог кретања, са једне стране, и индивидуалног права сваког грађанина да ради и друштвено корисно манифестује своју родну природу, као његовог неотуђеног јавноправног својства, економија и право су ову материју проучавали самостално. Услед тога је право на рад у социјализму остало лишено своје научне, теоријско — економске потке. Празни-ну је делимично попуњавала подитичка теорија, којој се у највећој мери дугује реafirмисање интересовања критичке мисли за овај проблем, али до њихове интердисциплинарне интеграције још није дошло.

У југословенским условима је пораст интересовања за право на рад проистекло из два паралелна процеса: економско-политичке димензије запошљавања, која је средином 60-тих година постала један од основних механизма обезбеђивања текуће социјалне стабилности, и теоријске дискусије о природи друштвене својине и пословној мотивацији привредних субјеката у условима социјалистичке робне производње.²⁾ На плану ових економско политичких и теоријских истраживања економска наука је дефинисала стварни садржај права на рад у самоуправном привредном систему, а кроз различите концепције о привредном систему у функцији одговарајућих решења из дискусије о друштвеној својини, понудила и низ алтернатива за даљи развој овог института. Карактеристично је, међутим, да ни сама економска наука није развила интегралну дисциплину која би се бавила читавом лезезом питања везаних за положај у удруженом раду: почев од оних суштинских, о природи радне снаге, до система мера за подстицање политике запошљавања. Частан изузетак у овом комплексу представља теоријско уопштавање развијених самоуправних односа, дефинисање међусобних права и обавеза радника у удруженом раду. Многобројна парцијална сазнања, а нарочито она до којих је дошла економска наука у истраживањима запослености, омогућују данас истраживачима да обележја права на рад не дефинишу искључиво нормативном егзегезом правне, односно уставне норме, већ анализом реалних привредних токова.

Најзад, економска теорија је, заједно са филозофијом, политиколошком, социолошким и правним дисциплинама, дедуктивном анализом најопштијих програмских опредељења о природи социјалистичких производних односа, створила претпоставке за дефинисање права на рад као права на ослобођени рад, као развојне и телеолошке димензије позитивноправног решења. Постојеће право на рад има, дакле вишеструки смисао:

а) оно представља гаранцију индивидуалних слобода и радне егзистенције припадника друштвене заједнице (ово је наслеђени садржај из буржоаског права са његовим савременим велферистичким цртама);

б) право на рад негира монопол одлучивања било које уже друштвене групе, јер пошто самоуправљање интегрисе функцију рада и управља-

²⁾ Један од најпотпунијих текстова о економском аспекту друштвене својине представља студија I. Максимовића: *Теоријске основе друштвене својине*, Институт друштвених наука, Београд, 1974. г.

ња, ово право непосредно онемогућује конституисање монопола у присвајању услова репродукције или њихових резултата у самом основном производном односу; из тога разлога право на рад у социјализму мора до обезбеди одсуство експлоатације јер иначе не би имало никаква специфична социјалистичка обележја;

ц) утврђујући облик друштва као асоцијације слободних произвођача као финалитет историјског развоја социјализма, друштвена мисао омогућује да се кроз утврђивање реалног садржаја односа утврђује релативна дистанца према циљу, да се у многостружним и не увек конзистентним краткорочним патезима у привредној политици не изгуби перспектива дугорочног развојног циља.

3. У досадашњем развоју југословенског друштва, упркос високој стопи раста друштвеног производа (за читав период 1953. до 1970. године 7,0 — извор СГЈ³) и повећања учешћа запосленог у структури радноспособног становништва (са 167 у 1952. години на 385 у 1979. години на 1000. исти извор ст. 81) наш привредни систем не може да обезбеди онолики број радних места колика је укупна понуда радне снаге. Број лица која траже запослење је у апсолутном изразу врло велики (1979. г. 762.003 лица) и износи чак 13,5% укупног броја лица запослених у друштвеном сектору и сектору рада личним средствима грађана током 1979. г. Овај аргумент се често истиче у прилог тврдњи да право на рад код нас има декларативан карактер. Пажљивије испитивање ових података показује, међутим, да се број новопримљених који чекају запослење смањује још од 1957. г., а да он данас много не одступа од вредности овог параметра из 1952. г. (исти извор, ст 80). Текуће потребе за радницима расту брже од броја нових радника који траже запослење, па привреда долази у парадоксалну ситуацију да осећа оскудицу радника у низу делатности, иако привидно на свако од слободних радних места претендује чак 9 незапослених. Структура расположиве радне снаге, наиме, не одговара потребама привреде ни достигнутом нивоу развоја: док је тражња за неквалификованим радницима свега 48% укупне тражње, учешће неквалификоване радне снаге у структури лица која траже посао је преко 59%; мада је учешће запослене женске радне снаге у укупној запослености 35,19% што не одступа од европског просека, у броју оних који траже посао женска радна снага учествује са 53,71%, а у њеној структури је 59,86% неквалификованих. Такву структуру радних места која би у потпуности одговарала расположивој радној снази, ниједна социјалистичка, отворена и конкурентна привреда не може да понуди. (Решење је могуће само по цену аутархичности развоја и административне расподеле радне снаге, којом би се угрозила друга, исто тако важна права и слобода грађана.).

Смисао права на рад не треба видети у једноставном обезбеђивању радних места за све оне који траже посао, већ у припремању кадрова за

³) Статистички годишњак Југославије за 1980. г., Срезни завод за статистику, Београд, 1980. г. ст. 83

она радна места која су друштвено потребна. Одавде проистиче нова социјалистичка димензија права на рад: оно не треба да обезбеди само социјалну сигурност (јер се то постиже читавом лепезом мера социјалне политике), већ да обезбеди свим члановима услове за друштвено користан рад под условима који нису неповољнији од услова већ запослених радника. Једино је у тој ситуацији нови радник у стању да да допринос порасту нето производа који је већи од његовог личног дохотка, што значи да он не би био запослен на рачун вишка рада већ запослених радника. Супротно решење можда представља манифестацију међусобне солидарности радника, али економски оно није рационално.

Изложена скица анатомије југословенске незапослености је врло слична оној коју срећемо у другим јужноевропским земљама, без обзира на природу доминирајућих производних односа, што указује на приоритет везе између нивоа привредног развоја (друштвени производ по становнику или слично) и нивоа незапослености, која се привредносистемским решењима само модификује. У југословенским условима је оваква природа незапослености изискивала неодложно мењање читавог система образовања у правцу његове адаптације према потребама привреде. Реформа која је у току и чије прве резултате очекујемо у наредним годинама извесно носи ризик девалоризације нашег укупног културног наслеђа у оном обавезном, школском видокругу нових генерација, и то ствара оправдане отпоре. Но аутентично социјалистичко образовање мора да буде образовање за рад, јер у противном уопште није ни школовање, ни социјалистичко. Промене у образовању се, дакле појављују као једна од претпоставки права на рад у његовом ужем значењу (право на запослење).

4. Основни привредни субјекти у социјалистичкој робној производњи легитимно теже максимизацији сопственог, микроекономског показатеља рентабилности пословања. У ситуацији у којој је предузећу на слободно распоређивање остављен само део фонда палата или неки други део дохотка, центар одлучивања у предузећу ће своје привредно понашање подврћи критерију оптимизације само у погледу оне категорије која му остаје на располагању. То је полазна основа више анализа мотивационог система социјалистичких предузећа. У овом контексту ћемо поменути једну од познатјих, ону чији је аутор В. Ward.⁴⁾

Анализирајући понашање самоуправног предузећа у условима социјалистичке робне производње класичним економским инструментаријем, уз занемаривање низа врло битних карактеристика политичке и класне природе, Ward је закључио да је социјалистичком предузећу инхерентна тенденција ка стабилизацији обима ангажовање радне снаге. Неокласична анализа показује да предузеће има низак коефицијент еластичности тражње додајне радне снаге при порасту свог дохотка запослених радника, уз истовремено проширење своје материјалне основе, што ће

⁴⁾ В. Ward је објавио у *American Economic Review* неколико врло интересантних чланака о југословенској привреди, у бројевима 2/68, 3/67, а нарочито 2/65

обезбедити повољну тржишну ситуацију и у будућности на кратак рок. Радници, дакле, радије купују средства за производњу, него што привредно ангажују додајну радну снагу, јер тако рентабилније послују. Са друге стране уколико дође до опадања дохотка, предузеће такође показује нееластично понашање: оно радије смањује личне дохотке али не ослобађа радну снагу као фриксионо незапослене раднике. Слична је ситуација и са технолошком незапосленошћу: ни ови радници не остају пред калијом предузећа чак и тада када организација посла за њих не предвиђа никакве радне задатке.

Вордово истраживање тачно показује како би се понашало социјалистичко предузеће у условима капиталистичке робне производње. Али у капиталистичкој робној производњи би такво предузеће брзо изгубило социјалистички карактер, претворивши се у задружно, групно својинско предузеће. Стога Вордове оцене треба узети за један могући облик социјалистичког предузећа у који се оно може преобразити уколико друштвена средства за производњу постану монопол групе која се њима непосредно користи. Понашање југословенских привредних субјеката између 1966. и 1972. године показују много сличности са понашањима Вордове „илирске“ фирме: предузећа се затварају, не примају нове раднике, а понекад чак и отпуштају оне који су удаљени од уже управљачке групе у предузећу. Она конституише свој монопол не само према не — радницима и радницима других предузећа, већ и према сопственим друговима. Право на рад се у таквим условима ломе на тврдим групно својинским бранама и постаје *nudum ius*, пошто у друштву нема никога коме би ово право стварало дужности.

Крупним променама привредног и политичког система са почетка седамдесетих година, право на рад је добило прву аутентично социјалистичку димензију, поставши и право рада друштвеним средствима. Мада ово право нормативни систем узима за запосленог а не грађанина, јасно је да оно представља надградњу над већ постојећим правом рада која треба раднику да обезбеди равноправност са свим учесницима у привредном процесу, омогућавајући му, као и другима, једнако право приступања друштвеним средствима за производњу. Мада ни оно не искључује сваку могућност присвајања туђег вишка рада, у суштини оно води негирању основног облика нерадног дохотка — монополске ренте. Наиме право на рад није у потпуности остварено уколико је радник фактичким мерама онемогућен да ради, мада је формално запослен. Овде није случај запослености на друштвено некорисном радном месту, већ монополизација средстава као основ манипулације другим радницима. Закон о удруженом раду изричито предвиђа да „сваки радник који ради у удруженом раду средствима у друштвеној својини стиче право рада друштвеним средствима као своје неотуђиво право да ради тим средствима ради задовољења својих личних и друштвених потреба, и да, као слободан и равноправан с дру-

гим радницима у удруженом раду, управља својим радом и условима и резултатима свога рада".⁵⁾

Други нов елемент у нормативном регулисању права на рад садржан је у законској обавези сваке организације удруженог рада да планира сопствени развој;⁶⁾ ова обавеза се појављује као право и дужност радника, и стога материјално — производни и уопште друштвени развој, укључујући свакако и кадровску функцију у планирању, представља процес од општег друштвеног интереса. У склопу планирања развоја се налази и планирање кадрова, па право на рад више није право приватног власника робе радне снаге коме држава обећава да ће регулисањем тржишта радне снаге обезбедити услове за њен стабилни пласман, као у капитализму, већ узајамна обавеза свих удружених радника према онима који нису запослени да у заједничком интересу стварају услове за даље повећање запослености. Само изузетно, правни систем начелну обавезу претвара у напосредно обавезујућу форму, попут оне у Закону о обавезном пријему приправника.⁷⁾

5. Друштвено — економске околности постојања права на рад у социјализму се не могу идентификовати са степеном његовог испуњавања, односно доступношћу радних места свима онима који их желе. Такав прилаз овој категорији могућ је само у условима постојања групе субјеката са супротним интересом: дакле у условима постојања класног, најамног радног односа, пошто тада право на рад не стоји у вези са ефективно који проистичу из његовог остваривања, односно присвајањем новостворене вредности у примарној расподели; субјекти двају права су узајамно супростављене класе. Право на рад у социјализму не представља само основ за присвајање једног дела новостворене вредности у замену за продају радну снагу (као у сваком најамном односу), већ подразумева и обавезу радника да сам ствара услове за остваривање овог права. То значи да се у суштини кроз реализацију права на рад не смеју запошљавати нови радници на било каквим радним местима. Док су запослени радници у капитализму индиферентни према економској рационалности новоотворених радних места, јер између њиховог дохотка и дохотка предузећа нема каузулне везе, у социјализму је карактер понуђених радних места у једном моменту функционално повезан са будућим остваривањем не само овог истог права на рад, него и свих осталих права из рада. Оријентација на радно интензивне капацитете у условима отворене тржишне привреде неће обезбедити довољно велики вишак производа за даље продуктивније ангажовање, јер се величина потребног производа приближава новоствореном. Ова ситуација је карактеристична и за све облике запослености у непроизводном делу терцијарног сектора (државна и војна бирокра-

⁽⁵⁾ Закон о удруженом раду, чл. 13 ст. 1

⁽⁶⁾ Закон о удруженом раду, чл. 24

⁽⁷⁾ Закон о обавезном пријему приправника у радним организацијама, Службени гласник СР Србије, 28/68

тија, финансијске и друге сличне услуге, предимензиониран и неадекватан систем образовања и заштите здравља и слично) Реализација права на рад кроз запошљавање слободне радне снаге у овим делатностима може да одговара индивидуалном раднику, али је са становишта читаве радничке класе његова оправданост дубиозна.

Тешкоће производног запошљавања радне снаге које проистичу из све више граничне капиталне опремљености радних места стимулишу запошљавање у терцијарном сектору услед чега се овај изразито екстензивно развија. Према познатом шаљиво — озбиљном Паркинсовом закону, друштвена дисфункција овако креираних радних места се отворено не манифестује. Њу уочавамо тек анализом токова расподеле, и то нарочите секундарне где се уочава а) превелико захватање вишка рада, чиме се угрожава конкуретна способност домаћих привредних субјеката на међународном тржишту, б) његово непроизводно трошење, услед које се смањује акумулативна способност домаће привреде у целини. Оваква анализа ће показати да ли право на рад, схваћено као политика пуне запослености може да и у условима привредно мање развијеног социјалистичког друштва допринесе његовом развоју или не.

Низ искустава у готово свим социјалистичким европским земљама показује да је у овим предузећима ангажована већа маса радне снаге него у идентичним предузећима Западне Европе. Ова разлика је мања код производних радника него код укупне запослености управо због предимензиониране администрације. Тако се некадашња прикривана незапосленост из пољопривреде постепено превалује на индустрију, а нарочито терцијарни сектор.

Лажна запосленост може да егзистира само захваљујући логици најамног односа, јер уколико радници стварно одлучују о стицању и распоређивању дохотка, они неће примати нове раднике чијим ће доласком опасти просечна производност рада и то довести до пада личних доходака свих заједно. Тамо где се о дохотку, међутим, не одлучује и где његова величина не зависи од радног доприноса појединаца и читаве организације, привидна запосленост буја. Реализовање права на рад без стварних материјалних услова, које можемо начелно да одредимо кроз односе граничне и просечне производности рада, може да се претвори у антитезу: постаје кочница социјалистичког развоја, јер су оне социјалне групе које су његови корисници свесни алтернативе у којој би биле лишене радних места. Стога се боре за конкретна решења којима се јача најамни карактер радног односа и легитимизује нерадно присвајање дела вишка производа. Истовремено се или негира право на рад будућим генерацијама радника, или много чешће покупуљује укупни привредни развој, спутава деловање принципа расподеле према резултатима рада и агрегатна инвестициона потрошња претпоставља личној.

6. Суштински разлози чињенице да се право на рад у социјализму још третира углавном као право на запосленост, као и ограниченост но-

вих квалитета којима се оно обогаћује, леже у карактеру производних снага савременог индустријског друштва. Владајућа технологија, стасала у крилу капиталистичког света, развијана је под императивом закона економије рада у његовој капиталистичкој форми, у којој се манифестује као закон економије плаћеног рада.⁸⁾ Технологија капитализма зато није само развијенија, него и друкчија од технологије феудалног или робовласничког друштва. Уколико ново друштво тражи друкчије производне снаге, онда ће извесно технологија комунизма бити различита од савремене.

Социјализам, на жалост, није створио сопствену технологију јер за то још није имао историјску шансу, али је несхватљиво да до сада није ни дефинисао правце развоја такве технологије. Нужност замењивања старих технолошких решења новим, који ће кореспондирати са новим друштвеним односима, не значи да је револуција производних снага могућа на кратак век. Наиме, а) у социјализму, па и југословенском привредном систему социјалистичке робне производње, постоје елементи најамног односа који репродукује технолошка решења са безусловним подвргавањем извршилаца радних операција динамици и духу машине;⁹⁾ аутоматизација овде не решава ништа, јер она не повећава слободу радника у односу на диктатуру технологије, која је за сада неотклонива, и б) свет је, упркос многобројним економским, политичким и идеолошким разликама постао „село“ захваљујући масовним медијима. Сва друштва неминовно подржавају она непосредно богатија од себе кроз своју потрошњу, архитектуру, процесе социјализације. Стога доминирајућа привреда извозом своје технологије извози и сопствене вредносне системе, пакет најразноврснијих друштвених услова привређивања који се манифестују у друштвима — примаоцима технологије као „објективне“ нужности које се дугују нивоу развитка производних снага, иако се оне, у суштини, дугују сопственом осећању инфериорности.

Будућа технологија се већ рађа, али такође у знаку парадокса:¹⁰⁾ њу не развијају социјалистичка друштва, јер у њиховим оквирима стара технологија још није прошла свој историјски зенит, већ у капитализму: то је технологија уштеде материјала, уштеде енергије, технологија, која треба да систем вертикалних веза радника и наредбодаваца који својом вољом оличавају целовитост технолошког поступка, замени везама хоризонталног комуницирања између извршилаца радних операција. Она претвара рад у непрестано одлучивање, адаптирање сопствене активности активностима других учесника у процесу рада, она претпоставља одлучивање, избор и договор. Прототип будуће технологије је хемијска индустрија:

⁸⁾ К. Маркс: *Машинерија и наука у служби капитала*, Темељи слободе, Загреб, 1974. г. ст. 280 (Grundrisse)

⁹⁾ Уп. Ф. Енгелс: *О ауторитету*, К. Маркс — Енгелс: *Изабрана дела*, Култура, Београд, 1949. г. ст. 580.

¹⁰⁾ Д. ЧАЛМЊ: *Актуелни проблеми развоја социјалистичког друштва у СФРЈ*, Глобус Загреб, 1976. г. стр 43-85.

ности, Темељи слободе, ст. 293
у њој се већ сада природа користи да под човековом контролом, а не под његовом физичком активношћу, изазива жељене последице.¹¹⁾ Рад постаје неспецијализован и зато све слободнији, а право на рад губи сваки смисао права на запосленост: у мери у којој монополисано (=ретко) средство за рад посредује међусобне односе између радника, запосленост се изједначује са радом. Укидање њихове монополисаности (=реткости) дефетишизира радне односе и право на рад губи смисао којег је добило у сутон класног друштва.

⁽¹¹⁾ К. Маркс: Могућност збиљског богатства и слободног развоја индивидуалности, Темељи слободе, ст. 293